International Journal of Sanskrit Research 2019; 5(5): 58-60

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2019; 5(5): 58-60
© 2019 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 01-07-2019
Accepted: 05-08-2019

Dr. Avula Priyanka
Junior Researcher, EFEO, Pondicherry, India

Correspondence
Dr. Avula Priyanka
Junior Researcher, EFEO, Pondicherry, India

संस्कृते संज्ञा शब्दाः

Dr. Avula Priyanka

प्रस्तावना

संस्कृतेन यदा व्यवहारः क्रियते तदा विविधाः संज्ञाशब्दाः प्रयोक्तव्याः भवन्ति। व्यक्तयः, नागरिणः, ग्रामाः, देशाः, वस्तूनि च निर्देष्टव्यानि भवन्ति। तादृशानां शब्दानां विभक्तियोजने किं प्रमाणम्? यदि प्रमाणं अस्ति तर्हि विभक्तियोजनं केन प्रकारेण? भारतदेशे संस्कृतभाषा तावत् जनानां दैनन्दिनलोकव्यवहारेषु उपयुक्ता बभूव इति निश्चप्रचम्। तत्र विपुलानि गमकानि पाणिनीयव्याकरणे विभिन्नकाव्यनाटकादिषु च समुपलभ्यन्ते। तेषाम् इह गवेषणं न प्रस्तुतम्। क्रमेण सा लोकव्यवहारपथात् लुप्ता, ग्रन्थमात्रेषु पण्डितगोष्ठीषु च अवशिष्टा विलोक्यत इति न अविदितं सुमनसाम्। तस्याः क्रमिकलोपे च विद्यमानाः अपि हेतवः न इह गणयितुम् उद्दिष्टाः। संस्कृतस्य न्याय्यं भूतपर्वं स्वकीयस्थानम् प्रापयितुम् उपायचिन्तनं साम्प्रतम्।

संज्ञाशब्दानां व्यवहारप्रकारः

एवं संस्कृतभाषायाः प्रसरे काम्यमाने कार्यकर्तॄणां पुरः क्लेशद्वयं मूर्तिभवत् तिष्ठति। इदानीम् उपलभ्यमानानां परं व्यवहारेषु अपरिहार्याणां शब्दानां कार्त्स्न्येन प्रदर्शनं, विद्यमानानाम् अपि संज्ञाशब्दानां व्याकरणशास्त्रानुल्लङ्घनेन विभक्तियोजनाप्रकारं प्रदश्र्य संस्कारकरणं च इति। तत्र प्रथमकक्ष्याप्रविष्टाः अनुपलब्धाः शब्दाः यत्नेन अन्वेषनीयाः। ते च प्रायेण सङ्गीतनाट्यशास्त्रेषु, कौटिल्यादीनां नीतिशास्त्रेषु, शिल्पशास्त्रे,वैद्यकज्योतिषयोः पूर्वमीमांसाग्रन्थेषु अलङ्कारशास्त्रे, प्राचीनकाव्यनाटकादिषु, पाकशास्त्रे च प्रयुक्ताः सन्ति। व्याकरणशास्त्रे तेषां गवेषणं सुलभम्। पाणिनीयधायुपाठे दर्शिताः अपि केचित् धातवः संस्कृते न प्रयुज्यन्ते, भाषान्तरेषु तु प्रयुज्यन्ते इति चित्रम् एतत्। दैनन्दिनव्यवहारेषु केवलम् आवश्यकाः इमे धातवः व्यवहारपथात् व्यवमाने संस्कृते नष्टप्रायः बभूवुः इति अनुमीयते। प्रातीनकाले अपि येन अर्थेन विना व्यवहारो न प्रकल्पेत, तदर्थबोधकः,शब्दः तु नास्ति अति वचनम् अयुक्तम्। सूर्यवत् अर्थे प्रकाशमाने तद्वाचकेन शब्देन अवश्यम् भाव्यम्। शब्दार्थयोः नित्यसम्बन्धाभ्युपगमात्। ये तु पदार्थाः पूर्वं न बभूवुः अधुनातनकाले वा निर्मिताः नूतननामकरणेन प्रकाश्यन्ते, तेषाम् अपि पदार्थानां संस्कृतशब्दैः एव नूतनं नामकरणं शक्यं विधातुम्। यथा – दूरवाणी, दूरदर्शनं, तन्त्रीवार्ता, पत्रपोषणालयः, रक्षाबन्धः इत्येवम्।

नूतनतया संयोज्यमानाः शब्दाः किञ्चिदिव वैचित्र्यम् आवहेयुः श्रोतृणाम् आदौ, न च संतृप्तिम् आदद्युः तथापि कालेन रूढिम् आरूढाः सामञ्जस्यपदम् अञ्जन्ति।

संज्ञाशब्दानां संस्कृते व्यवहारप्रकारः इदानी चिन्त्यते। इमे खलु संज्ञाशब्दाः - संस्कृते पूर्वम् उपयुक्ताः, अनुपयुक्ताः च इति द्विविधाः। प्रबन्धे अस्मिन् स्त्रीपुरुषाणां पितृसङ्केतितानि नामानि, किञ्चित् उपाध्यन्तरैः अपि उपयुज्यमानानि, तथा ग्रामनगराणां च नामानि केवलं चिन्तनीयानि इति विषयः सीमितः। संस्कृते पूर्वम् उपयुक्तानि प्रसिद्धनामानि न अस्माकं क्लेशम् आवहन्ति। पुरातनैः संस्कृत्य प्रयोगात् तत्स्वरूपाणां निर्धारितत्वात्। प्रायेण हि पुरातनाः संज्ञाशब्दाः स्वरान्ताः एव। तत्र अपि ऋकाराद्यन्ताः न उपलभ्यन्ते। व्यञ्जनान्तेषु खलु अपि दुर्वासस् प्रभृतयः पञ्चषाः स्युः, येभ्यो विभक्तियोजनं सुलभम्। ग्रामनगरवाचकानां अपि गतिः एषा एवा। एवं धर्मशआस्त्रानुरोधेन क्रियमाणानां नाम्नाम् अपि प्रयोगः सुलभः। अद्यत्वे तु स्त्रीपुरुषाणां ग्रामनगराणां च नामानि विश्वरूपाणि। पाश्चात्यानां संज्ञाशब्दाः तु प्रायेण हलन्ताः संयोगान्ताः च। न खलु वयं जगति विद्यमानानां व्यवहारगोचराणां विश्वेषां नामानि परावर्तयितुं शक्नुमः। स्थितस्य गतेः चिन्तनीयत्वात्। व्यवहारार्थं कश्चित् अभ्युपायः एषितव्यः एव।

ननु सन्ति एव लोके सहस्रशो विभिन्नाः भाषाः, तासु यः अभ्युपायः आश्रितः स एव अस्माकम् अपि भविष्यति इति किम् अधिकेन चिन्तनेन इति। मा एवम्। संस्कृतव्याकरणनियमानाम् अन्यभाषीयनीयमानां च वर्तते महान् भेदः। सर्वेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः विभक्तेः उत्पत्या भाव्यम् एव अस्माकम्। अपदं न प्रयुञ्जीत इति निषेधात्। सत्यां विभक्तेः उत्पत्तौ विविधनिषेधपराणि शास्त्राणि अहमहमिकया प्राप्नुवन्ति। अजन्तेभ्यः हलन्तेभ्यः च प्राप्नुवन्तः सुप्प्रत्ययाः प्रातिपदिकेषु रूपान्तराणि प्रापयन्ति, स्वयम् अपि भिद्यमानाः। लिङ्गभेदात् रूपभेदः च। सन्धिकार्याणि च उपप्लवन्ते। विशेषतः पादकार्याणि झल् परककार्याणि च। भोजन्, क्लिण्टन् इत्यादौ नलोपः,अय्यर, हिट्लर्, इत्यादौ विसर्गः साक्रटिस्, फर्नाण्डिस् इत्यादौ रूत्वम्, कुश्चेव्, झुकोव् इत्यादौ ऊठ्,लक्नौ, ओस्लो इत्यादौ आकारादेशाः इङ्गलण्ड,स्काटलण्ड इत्यादौ संयोगान्तलोपः च इति बहु उपप्लवप्रसङ्गः। कृतेषु तेषु आदेशलोपादिषु संज्ञास्वरूपस्य भङ्गः। विकृतरूपश्रवणं च श्रोतृणं महान्तम् उद्वेगम् जनयति, स्वयं च हास्यास्पदं भजते। न एषा रीतिः क्वचित् अन्यभाषासु सम्भवति इति अलं प्रपञ्चेन। एवं च सति संस्कृतहितेच्छुभिः कश्चित् नूतनः अभ्युपायः आश्रयितव्यः एव। कः असौ?

एवम् अस्मान् अभिषेणयन्त्रीः समस्याः परिहर्तुं केचित् पण्डिताः सुलभोपायम् एकम् आश्रयन्ते। महोदय-महाशय-नामक-ग्राम-नगर्यादि शब्दान् संज्ञाशब्दान्ते योजयन्ति। एवं शब्दान्तरयोजनं यद्यपि न दुष्यति, तथापि अनेन पथा न शक्यते पारम् अधिष्ठातुम्। बालकेषु, शिष्येषु, पुत्रेषु, भृत्येषु, अन्येषु अपि प्राकृतेषु नामान्ते महोदयादिशब्दयोजनं न युज्यते, न च कोऽपि अभिकामयते तादृशप्रयोगम्। तद् एतत् संस्कृतभाषायाः काम् अपि न्यूनताम् एव प्रदर्शयेत्, व्यवहारानुपयोगितां च। नापि तादृशप्रयोगैः भाषा सौष्ठवं भजन्ते। गत्यन्तरादर्शनेन तु समाश्रितः अयम् अनाञ्जसः पन्थाः। तस्माद् अस्माभिः अन्यः प्रकारः प्रदश्र्यते। विदुषाम् अनुमोदनाय।

सर्वे हलन्ताः संज्ञाशब्दाः आगन्तुना अकारेण सहोच्चार्यमाणाः अकारान्तः कर्तव्याः इति उत्सर्गः। यथा – रामय्यर् = रामय्यरः, कृष्णराव् = कृष्णरावः इत्येवम्। केचित् तु राव् शब्दम् अपनीय राय शब्दं प्रयुञ्जते। कृष्णरायः इति एव यदि व्यावहारिकं नाम तर्हि स प्रकारो युक्तः एव। अन्यथा वकारस्य स्थाने यकारोपदेशे व्यर्थः। अन्यरूपप्रतीतिकरः च। भीमाचार इत्यत्र भीमाचार्य इति श्रीनिवीसय्यङ्गरः इत्यत्र श्रीनिवासय्यङ्गार्य इति च युक्तरूपम्। आचार्यशब्दस्य आचार विकृतिः अय्यङ्गार्यशब्दस्य अय्यङ्गार विकृतिः इति अभ्युपगमात्। एवं शेट्टि शब्दस्य श्रेष्ठिशब्दः प्रकृतिः इति, वेङ्कटाचलशेट्टि शब्दं वेङ्कटाचलश्रेष्ठि इति यदि परिवर्तयामहे तर्हि न दोषः। प्रकृतिवाचकेन नाम्नो ग्रहणे न कोऽपि विमनायते। सुब्रह्मण्यम्, वेङ्कटाचलम्,कृष्णन् इत्यादिषु अन्त्यस्य हलः वर्जनं भवतु।

अत्र कश्चित् प्रत्यवतिष्ठेन – ननु लधुमञ्जूषायां नागोशभट्टैः देशभाषानुसारेण कृतानां कुञ्ची-मञ्ची-आप्यकोण्ड इत्यादिनाम्नां असाधुत्वम् एव इति उक्तम्। ततः च पूर्वोक्तानां संज्ञाशब्दानाम् असाधुत्वात् कथं सुबुत्पत्तिः? इति। अत्र उच्यते अपभ्रंशानाम् अपि शक्ति मत्वात् वाचकत्वं नागेशभट्टैः एव अङ्गीकृतम्। एवं च तेषां अर्थवत्वात् प्रातिपदिकत्वे किं बाधकम्?अननुशिष्टत्वं बाधकम् इति चेत् मणिनूपुरादिशब्दानाम् अत्यन्तरूढानाम् डित्यडवित्यादीनां च असाधुत्वापत्तिः। अत एव घोषवदाद्यक्षरमन्तरन्तःस्थं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम, कृतं कुर्यात् न तद्धितम् इत्यादिधर्मशास्त्रविरोधः नागेशभट्टैः एव उद्भावितः। द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामः, चतुरक्षरम् आयुष्कामः इत्यादिगर्शनात्

काम्यविधिः एव उद्भावितः। 'द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामः, चतुरक्षरम् आयुष्कामः' इत्यादिदर्शनात् काम्यविधिः एव धर्मशास्त्रोक्तः। अप्पय्यदीक्षितभट्टोजीदीक्षित-कोण्डभट्टादि-शब्देषु अप्पय्यप्रभृतिशब्देभ्यः सुबुत्पत्यभावे समासः एव दुर्लभः स्यात्। एषाम् अनादिशिष्टप्रयुक्तत्वात् साधुत्वम् इति वचनं तु च्छलमात्रम् ।यदि वा नागेशभट्टानां मतम् अन्यथा एव इति समर्थ्यते तथापि न दोषः। भट्टोजिदीक्षितप्रभृतिभिः प्राचीनैः महावैयाकरणैः यादृच्छिकसंज्ञाशब्देभ्यः सुबुत्पत्तेः स्वीकारात् इति संक्षेपः।

उपसंहारः

पण्डितजनेषु सविनया विज्ञाप्तिः। संस्कृतसरस्वत्याः व्यवहारभूमौ उपभृंहणार्थम् इदम् एकं प्राथमिकं चिन्तनम्। न च एतन् कोऽपि विवादभूमिम् आरोपयतु इति सप्रश्रयं प्रार्थये। सर्वे अपि विद्वांसः सुहृद्भावेन विचारम् इमम् परिशीलयन्तु। समीचीनं मार्गान्तरं सूचयन्तु। इदम् इदानीं एकनीडं जगत्। यदि संस्कृतं सर्वात्मना व्यवहारगोचरतां न आसादयिष्यति तर्हि तदभिवृध्दिः कुण्ठिता एव भविष्यति। व्याकरणशास्त्र विरुद्धप्रयोगः तु सर्वदा दूरीकरणीयः एव। दैव्याः वाचः सेवार्थं सौमनस्येन यतेमहि इति शिवम्।अत्र पण्डिताः एते विषयाः प्रतिपादिताः। संज्ञा शब्दं जानाति चेत् संस्कृत भाषा भाषणं शक्यते।

उपयुक्तग्रन्थ सूची

1. अष्टाध्यायी,पाणिनी महर्षिः,वाराणसि पब्लिकेषन्स्, वाराणसी, 1982.
2. लघुसिद्धान्तकौमुदी, भट्टोजीदीक्षितः,जयलक्ष्मी पब्लिकेषन्स्, 1992.
3. वैयाकरणसिद्धान्त कौमुदि, भट्टोजीदीक्षितः, वारणासि पब्लिकेषन्स्, 1997.
4. लघुसिद्धान्तकौमुदी, श्री.पुल्लेलश्रीरामचंन्दुडु, जयलक्ष्मीब्लिकेषन्स्, हैदरावाद्, 1990.
5. महाभाष्यं, पतंञ्जलिः, तिरूपति पब्लिकोशन्स्, तिरुपति, 1978.